
bevezetés a mai lengyel lírába

GÖMÖRI GYÖRGY

A POEZJA ANKÉTJA

Pár évvel ezelőtt még könnyű lett volna felvázolni a modern lengyel líra háború utáni történetét — a politikai változások jelölték ki a fontosabb korszakhatárokat, maguk a költők pedig általában beleillettek a nemzedéki sémába: öregek, vagyis háború előttiak; „háborús” nemzedék (volt partizánok és „pattanásos” romantikus ifjúkommunisták), s végül az ötvenhatos hullám. Több, mint egy évtizeden át az utóbbi, összetettségében nagyon is heterogén, nemzedékileg is összetorlódott költőcsapat uralta a terepet, eredményeivel elhomályosítva hajdani nagy nevek csillogását, és árnyékot vetve az utána igyekvő fiatalabbakra. Az elmúlt évek eseményei azonban nemcsak a lengyel társadalmat mozgatják meg, az irodalomra is kihatottak, ellendítve a lírát arról a holtpontról, amelyen a hatvanas évek közepe táján vesztegelt — a holtponti állapot nemcsak az ötvenhatos hullám kitűnő költőinek hegemoniájából, hanem a későbbben jelentkezők kompromisszumos programjából és gyarló költői gyakorlatából is következett. Amikor a lengyel költészet jelenlegi állását vesszük szemügyre, mindenekelőtt két újabb fejleményre hívánk fel a figyelmet: az irodalmi élet, különösen pedig a líra decentralizálódására, valamint (az ezzel részben összefüggő) új, gyakran heves kritikai szikrákat vető polarizálódásra, ami mögött nemcsak személyi vagy csoportérdekek, hanem esztétikai és társadalomszemléleti elvek, kritériumok, nézetek húzódnak meg.

Mielőtt azonban részletesen szólnánk ezekről a jelenségekről, érdemes betájolni a harciasan felvonuló fiatalok szellemi tájékozódását, pontosabban: költői örökségét. Kiket vallanak mestereiknek, kikkel vállalják a rokonságot? A *Poezja* című varsói folyóirat körkérdést intézett tizenöt fiatal költőhöz, idősebb vetélytársaik közül kinek ítélnék 1971 költői díját. Az így kapott válaszokból (lásd *Poezja*, 1971, 12) kiolvasható a mai lengyel líra nem hivatalos ranglistája.

Így múlik el az ántivilág dicsősége... A két háború közt legbefolyásosabb költőcsoport, a *Skamander* költői közül hárman még élnek, az emigráns Wierzyński csak néhány éve halott, a fiatalok tudatában azonban alig léteznek, esztétikájuk és költői gyakorlatuk egyaránt „túlhaladt”. Lényegében hasonló sorsra jutott a tíz éve halott Wladyslaw Broniewski is, a szocialista romantika markáns alakja, akinek versei egyetlen középiskolás tankönyvből sem hiányoznak. Az 1945 előtti költői plejádából megmaradt és — közvetve, vagy közvetlenül — hat a konstruktivista Julian Przybos és (korai verseivel) az akkor még szürrealizmussal kísérletező Adam Wazyk. Jastrunt, a hetven felé járó művelt és érzékeny költőt, Rilke és Paszternák fordítóját a fiatalok általában nagyra becsülik, bár egyikük megjegyzi, hogy „esszéinek nézőpontja nagyon távol áll a fiatal költők szemléletétől”. Meglehet, a fiatalok túl elvontnak tartják Jastrun humanizmusát, hiányolják a harsányabb elemeket kultúra-koncepciójából; jelenléte mégis tagadhatatlan.

WAT ÉS MILOSZ

Két költőről ugyan nem esik szó a *Poezja* által közzétett szövegben, de nevük szinte biztosan megfordult a részvevők fejében, elhangzott magánbeszélgetéseikben. Mindkét költőn rajta az emigráció stigmája. Aleksander Wat élettrajza dióhéjban a baloldali lengyel entellektüel-sors története. Futurista költő a húszas években („szemétre a kultúrával, az egyszerűséget, a vulgaritást, a vidámságot választjuk”), kommunista szerkesztő és irodalomszervező a harmincasokban, 1940-ben Lengyelország szovjet megszállási övezetében koholt vádak alapján letartóztatják. Börtön, száműzetés, súlyos testi-lelki megpróbáltatások után kerül vissza Lengyelországba. A szocrealista korszakban fordít és az asztalfióknak ír, 1957-ben megjelenik első versgyűjteménye, megkapja a *Nowa Kultura* irodalmi díját. Súlyosbodó betegsége kezelgetésére Nyugatra utazik, 1967-ben hal meg Párizsban. A kései Wat költészetében keserű egzisztencializmus keveredik ótestamentumi látomásokkal és szürrealista álmokkal. Bizarr, egyenetlen, de a korról és a korra valló költő; jelentőségét ma még nehéz felmérni.

A másik költő, aki (ahogy azt Norwid mondotta Victor Hugóról) húsz éven át „jelen-nem-létével tündökölt”, mégis mindvégig számon tartották, Czeslaw Milosz. „Katasztrófistának” indult a második világháborút megelőző feszült és nyomasztó években; nemcsak megjósolta (ez volt a könnyebb), túl is élte a katasztrófát, amelybe annyi költőtársa belepusztult, túlélte, költői erényekben és történelmi tapasztalatokban egyaránt meggyarapodva. Líráját, amelyből a *Híd* is közölt válogatást (1969, 3.), önmagával és a világgal folytatott dialektikus párbeszéd jellemzi, amelyet Milosz ugyan hagyományos versformák között, de modern szemlélettel, friss nyelvérzékkel és lankadatlan intuícióval folytat. Historiozofikus és moralizáló verseit az utóbbi években — mint ezt Jerzy Kwiatkowski a *Twórczość* egyik legutóbbi számában megjegyzi — egyfajta befeléfordulás, metafizikai vizsgálódás váltotta fel. Ha igazak azok a hírek, amelyek szerint Varsóban még az idén megjelennek Milosz válogatott versei, bizonyosra vehető, hogy ezt a rendkívül igényes költőt és kiváló irodalomtörténészt (aki a kaliforniai egyetemen tanít) a jövőben nemcsak a szellemi elit, de a nagyközönség is megismeri és befogadja.

RÓZEWICZ ÉS A LINGVISZTIKAI KÖLTŐK

A *Poezja* ankétjának zsürije a képletes költői nagydíjat Tadeusz Rózewicznek ítélte meg. Nem minden fenntartás nélkül, de neki. Hozzá kell tennünk, hogy az ítélet indoklása igencsak összetett. Rózewicz (született: 1921-ben) nemcsak azért népszerű, mert „aktuális” dolgokról ír, hanem, mint azt egy részvevő megindokolta, mivel még költői vereségei is¹ a jelenét igényéből következnek. Vannak, akik Rózewiczben elsősorban következetességét csodálják. Kíméletlen pesszimizmusát, a fogyasztói társadalom felszínességének, ürességének ostromozását. Mások Rózewiczet nem csupán versein, hanem darabjain keresztül látják — a „Kartotékok” szerzője elsőnek hívta fel a figyelmet a lengyel társadalom 1956 utáni „kis stabilizációjára”, ami 1970-ben drámai körülmények között hullott darabokra. Rózewicz újabb verseiben elsősorban a szűkszavú és szabatos tényközlést, a tényeket átszövő és értelmező iróniát értékelhetjük — Rózewicz nem hisz a valóság „álpoetizálásában”. De még a valóság néha megnyilatkozó poézisében sem, és emiatt kollázs-versei, illetve tárgyyszerű, gyakran kissé hosszadalmas monológjai költői vázlatként hatnak. Nem törekszik zártásra, befejezettségre, harmóniára, sőt:

„kedves nekem
a nagyváros szemétdombja
a szemétdomb költője közelebb van
az igazsághoz a felhők költőjénél
a szemétdombok tele vannak élettel
meglepetéssel”

Ezt a nézetet a mai európai és amerikai avantgarde nem egy költője oszthatná, az ötvenhatos nemzedékből pedig Grochowiak és „turpista” (vagyis a csúf dolgok kimondását valló) társai. Bizonyos fokig Miron Białoszewski is. Ő a másik név, amelyre gyakran hivatkoznak a fiatalok; következetességben aligha marad el Rózewicz mögött, képzelőtehetségben és nyelvi találékonyságban pedig fölényesen meghaladja. A *föld fényei* című magyarországi modern lengyel versantológia¹ őt teszi meg a középnemzedék legjelentősebb költőjének (1922-ben született, de a bemutatkozásra egy évtizeddel tovább kellett várnia, mint Rózewicznek), Stanisław Barańczak pedig nemrég megjelent könyvében² az „újromantika” egyik vezéralakjaként jellemzi. Barańczak (polemikus célzattal) meglehetősen leegyszerűsíti a lengyel líra újabb kori történetét, az egész ötvenhatos hullámot sommásan „romantikus áttörésnek” minősítvén, s az úgynevezett lingvisztikai irányzatot azonosítván az általa egyedül üdvözítőnek vélt „dialektikus romantiká”-val. Arról, hogy hol és mennyiben romantikus a lingvisztikai, a nyelv korlátait és lehetőségeit próbál-gató, költészet, hosszan el lehetne vitatkozgatni; ami viszont lényeges, az Barańczak Białoszewski-jellemzése: „A dolgok keringése” költője bizalmatlan nyelvvel szemben, szüntelen megkérdőjelezi a nyelvi beidegződéseket és dogmákat, s ez egyúttal a társadalom fejlődését fékező dogmák aláaknázását is jelenti. Białoszewski helyzete ugyanakkor ellent-

¹ *A föld fényei, Mai lengyel költők*. Válogatta Kerényi Grácia, Budapest, Európa, 1968.

² Stanisław Barańczak, *Nieufni i zadufani*, Ossolineum, 1971.

mondásos, hiszen a teljesen „saját” nyelv rendkívüli módon leszűkíti kommunikációs lehetőségeit; továbbá Białoszewski nemcsak a közhelyekkel, hanem általában a külvilággal szemben is bizalmatlan. Állandó veszélyeztetettség-érzésben él, félelme elszigeteltséggel jár, s bár ezt humora és öniróniája részben ellensúlyozzák, lírája egy szélsőségesen individuális életforma krónikája. Még ha átlag-történekekről is ír, verseit nem az átlagember, hanem az elit olvassa.

Ilyen szempontból (ha hiszünk a költészet demokratizmusának kötelező voltában) a lingvisztikai irányzat más költői — Karpowicz, Wirpsza és Balcerzan — is elmarasztalhatók. A nyelvvel szembeni bizalmatlanság, illetve annak rendhagyó szó- és mondathasználatban lecsapódó formája megingathatják az egész nyelvi struktúra hitelét. Ezért van a népiesen mitizáló Tadeusz Nowaknak vagy a vagáns-primitív-tájköltő, ugyancsak krakkói Harasymowicznek nagyobb közönségsikere, mint mondjuk Wirpszának vagy akár Miron Białoszewskinek. Viszont az igazi ellentét mégsem a „dialektikus” és „naiv” romantikusok, hanem a lingvisztikai a klasszicizáló irányzatok között feszül.

KLASSZICIZMUS, KLASSZICIZÁLÁS

Itt ingoványos talajra lépünk, mert — mi 1972-ben a klasszicizmus? Barańczak már idézett könyvében két fajtát ismer — „dogmatikus”, illetve „szkeptikus” változatot. Az előbbi „az idealizáló rendet valóság-nak fogadja el”, míg az utóbbi mindössze posztulál, feltételez egy eszményi rendet. Barańczak szerint a hatvanas évek fiatal költői általában a dogmatikus klasszicizálás bűnébe estek — megpróbálták különbékké kötni az adott helyzettel, nem ismerték fel a felszín alatt lappangó politikai konfliktusok erejét és jelentőségét. A „szkeptikus” változat költőivel a fiatal pozsnai kritikusként foglalkozunk, pedig adódott volna példa érdekes párhuzamokra és különbségekre a „nyelvboncolókkal”.

A klasszicizmus az embert eleve társadalmi és nem természeti lénynek tekinti; az ember csak a kultúrán belül létezik, mint *homo sapiens*; a kultúra pedig adott, bár variálható formák (és az ezen belül létrejövő egyéni művek) összessége. A romantika egyik alaptétele ezzel szemben az egyén formateremtő, szinte demiurgoszi ereje. Míg a romantikus program következetes véghezvitele anarchiához és (vagy) világnézeti terrorhoz vezet, a klasszicizmust az a veszély fenyegeti, hogy üres formalizmussá, illetve a középszer apoteózisává torzul.

Ha viszont a klasszicizáló irányzat historizmussal illetve antropológiai relativizmussal társul, a jelenre alkalmazva nem is lehet más, mint szkeptikus. Ehhez nem kell a nyelv struktúráját átalakítani vagy aláaknáznia; elég, ha viszonyítja a lényegeset a lényegtelenhez, az általánosat a kirívón egyedihez, a belső törvényt a külső törvényekhez. A viszonyítás kontrasztokat teremt, a kontrasztok között pedig kialakulhat a vers mágneses tere. Más szóval a klasszicizmus igénye nem jelent fenőbbséges megmerevedést a múlt formái közt, a klasszicizáló költő mondhat újat anélkül is, hogy úgy tenne, mintha minden gesztusával újjá teremtené a világot.

Formailag klasszicizál, de tartalmában emberközpontú a krakkói Wisława Szymborska lírája. Nem csupán saját élményei vagy az egyes ember élményei érdeklik, hanem az „ember” helye a világban. A lét alap-titka: mért-éppen-olyan-amilyen. Racionális költő: képeinek hűvös csillogása egy kevésbé büntudatos Nemes Nagy Ágnest idéz fel az olvasó képzeletében. Egy másik költő, a wroclawi Urszula Koziol lírája is az egzisztencia lényegére kérdez rá, de szenvedélyesebben, nyíltabban, mint Szymborska, nyelvében már hasznosítva a lingvisztikai irányzat eredményeit.

Milosz nyomán indult el a klasszikus igényű és műveltségű, de részben romantikus élményvilágú Zbigniew Herbert (1924—). Részt vett a varsói felkelésben, innen egyes verseinek érzelmi háttere, „romantikus” rezonanciája; ha valakire, rá lehetne vonatkoztatni J. M. Rymkiewicz szavait: „tenyeréből eteti a holtakat”. Herbert a valóságot sztoikusán, egy realista történefilozófia és az egész európai kultúra prizmáján át nézi — költeményeinek jó része történelmi, vagy kulturális tapasztalatokat hasznosító példabeszéd. Legismertebb versei konkrét történelmi helyzetekre vonatkoznak, azokat teszik újra érvényessé vagy ironikusan másértelművé. Nemrég megjelent összegyűjtött versei csak megerősítik a lengyel költészetben eddig elfoglalt fontos szerepét. Herbert esztétikailag és formanyelvében közelebb áll a művelt közízléshez, mint Białoszewski, talán mert nem vont le olyan végletes következtetéseket a klasszikus-keresztény kultúra válságából, mint „a nagyvárosi élet” e különös remetéje. És mert nem igaz egyes fiatalok vádja, mely szerint Herbert bölcselkedése és történelmi allegóriái kvietizmust rejtenek. 1968-ban például egyik versében ezt írta (a *Twórczość*-ban közzétett változatot idézem): „veszélyesek az egészből / kiesett szavak / mondat-töredékek fél-szentenciák / refrén-kezdősorok”. Nem kell hozzá különösebb politikai tájékozódóképesség, hogy megértsük figyelmeztetését.

ÚJABB FEJLEMÉNYEK

Visszakanyarodva esszénk elejére: az ötvenhatos hullám (Białoszewski, Karpowicz, Herbert, Grochowiak, Harasymowicz) jelentkezését költői apály követte. A náluk alig fiatalabbak egyik legérdekesebb, s a maga különösségében reprezentatív költője, Andrzej Bursa, fiatalon meghalt. A Harasymowiczékkal egyidőben induló londoni költőcsoport, a „Kontynenty”, hamarosan felbomlott, vezéregyénisége (Bogdan Czaykowski) kivándorolt Kanadába. Varsóban a „Hybrydy” című ifjúsági klub égisze alatt fellépett ugyan egy magát nemzedéknek nyilvánító csoportosulás, de *nomen est omen*, mint már erre korábban utaltunk, ezeket a fiatalokat hibrid-programjuk és konformizmusuk ugyan publikációs lehetőségekhez juttatta, de ugyanakkor kompromittálta is. Mintegy válaszként a „Hybrydy” vérszegény kihívására, a hatvanas évek közepén szinte minden nagyobb lengyel városban újabb költői csoportosulások születtek, az első világháború utáni évekre emlékeztető kinyilatkoztatásokkal és manifesztumokkal. 1968 márciusának és 1970 decemberének megrázkódtatásai nemzedéki élménnyé váltak, és siettették a legfiatalabbak elköteleződését. Jelenleg Varsón kívül a két legfontosabb irodalmi központ

alighanem Krakkó (a tehetséges Ewa Lipska és a „Teraz”, vagyis a „Most!” csoport) és Poznań (Balczerzan, Latawiec, Ratajczak és Stanislaw Barańczak, aki nemcsak mint kritikus, mint költő is figyelemreméltó ígéret). Ami a polarizálódást illeti, az véleményem szerint nem annyira a klasszicista-romantikus fronton, mint inkább az izoláció (megalkuvás)-angazsálódás (radikális kritika) vonatkozásában történik. A legfiatalabbak kiábrándultak a konszolidáció ígéretéből, nem akarnak csak „szolid” karriert csinálni az adott lehetőségeken belül; nem várnak, mint ahogy azt a hatvanas évek egyik fiatal költője megfogalmazta, a „Nagy Eseményre” — eltökélt szándékuk, hogy a költészet és a társadalmi tevékenység közötti szakadékot áthidalva aktívan rész vegyenek egy olyan új lengyel társadalom kialakításában, ahol a munkának és a hatalomnak egyaránt emberi arca van.